Qabul qilindi: 16-noyabr 2026-yil • Ma’qullandi: 18-noyabr 2026-yil • Nashr qilindi: 20-noyabr 2026-yil

TRANSMILLIY KORPORATSIYALARNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH: QIYOSIY TAHLIL

Rasulov Sarvar Salim o‘g‘li
Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
Korporativ huquq va boshqaruv yo‘nalishi

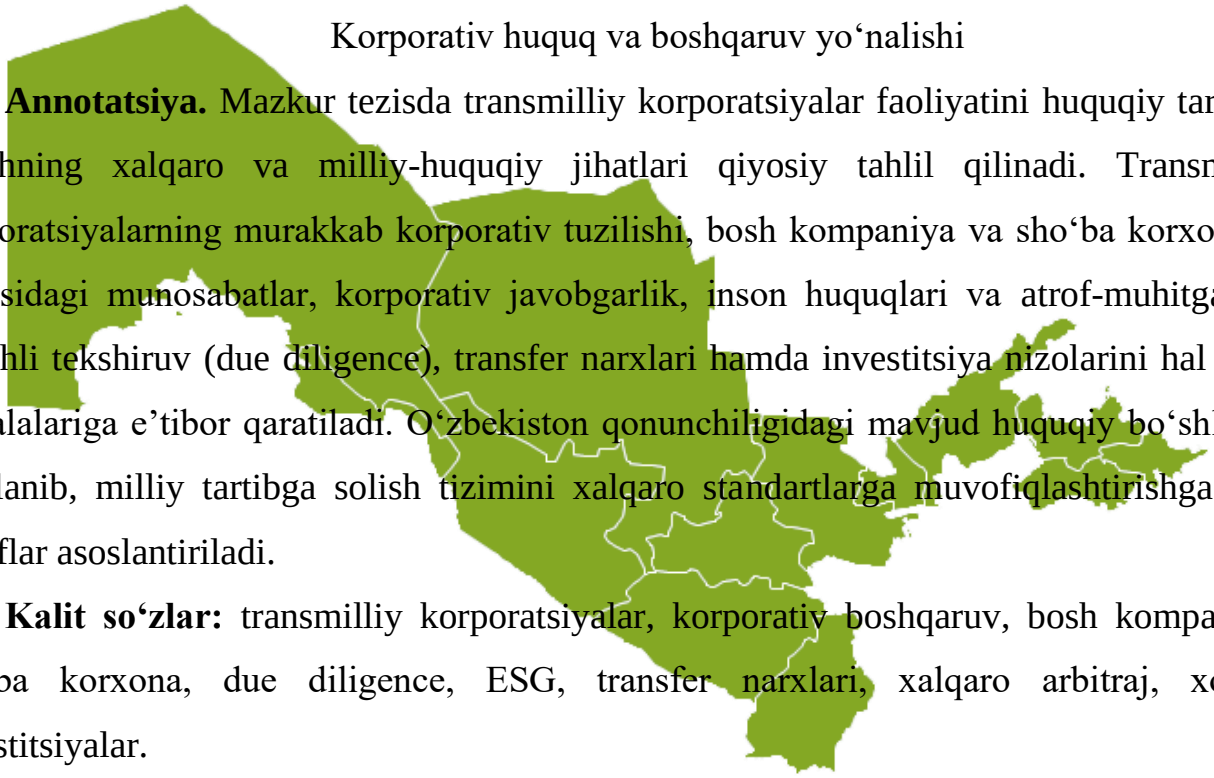

Annotatsiya. Mazkur tezisda transmilliy korporatsiyalar faoliyatini huquqiy tartibga solishning xalqaro va milliy-huquqiy jihatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Transmilliy korporatsiyalarning murakkab korporativ tuzilishi, bosh kompaniya va sho‘ba korxonalar o‘rtasidagi munosabatlar, korporativ javobgarlik, inson huquqlari va atrof-muhitga oid tegishli tekshiruv (due diligence), transfer narxlari hamda investitsiya nizolarini hal etish masalalariga e’tibor qaratiladi. O‘zbekiston qonunchiligidagi mavjud huquqiy bo‘shliqlar aniqlanib, milliy tartibga solish tizimini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishga doir takliflar asoslantiriladi.

Kalit so‘zlar: transmilliy korporatsiyalar, korporativ boshqaruv, bosh kompaniya, sho‘ba korxona, due diligence, ESG, transfer narxlari, xalqaro arbitraj, xorijiy investitsiyalar.

Kirish

Globallashuv sharoitida transmilliy korporatsiyalar xalqaro savdo, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, texnologiyalar transferi va global qiymat zanjirlarining shakllanishida muhim o‘rin egallamoqda. Ularning faoliyati bir vaqtning o‘zida bir nechta davlat yurisdiksiyasiga taalluqli bo‘lgani sababli, korporativ boshqaruv, javobgarlik, soliq majburiyatlari va inson huquqlarini ta’minlash masalalari murakkablashadi. Shu bois transmilliy korporatsiyalar faoliyatini tartibga solish faqat investitsiyalarni rag‘batlantirish bilan cheklanmasdan, ularning iqtisodiy va ijtimoiy ta’siri ustidan samarali hisobdorlik mexanizmlarini ham nazarda tutishi lozim.

Transmilliy korporatsiyalarning o‘ziga xosligi shundaki, ular ko‘pincha yagona

iqtisodiy strategiya asosida boshqariladigan, biroq turli davlatlar qonunchiligiga muvofiq tashkil etilgan alohida yuridik shaxslardan tarkib topadi. Bosh kompaniya va sho‘ba korxonalarning yuridik jihatdan mustaqilligi investitsiya xavflarini taqsimlashga xizmat qilsa-da, ayrim holatlarda korporativ guruh miqyosida yuzaga kelgan zarar uchun javobgarlikni belgilashni qiyinlashtiradi. Natijada iqtisodiy nazoratni amalga oshiruvchi bosh kompaniya bilan huquqiy javobgarlikni zimmasiga oluvchi sho‘ba korxona o‘rtasida tafovut vujudga kelishi mumkin.

Xalqaro tartibga solishning asosiy yo‘nalishlari

Transmilliy korporatsiyalar faoliyatini tartibga solishning xalqaro asoslari hozircha yagona va yaxlit majburiy hujjat bilan cheklanmagan. BMTning 2011-yilda qabul qilingan Biznes va inson huquqlari bo‘yicha rahbariy tamoyillari davlatning inson huquqlarini himoya qilish majburiyati, biznes subyektlarining inson huquqlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish mas’uliyati hamda huquqbuzarlik oqibatlarini bartaraf etish imkoniyatlarini o‘zaro bog‘laydi. OECDning 2023-yilgi Mas’uliyatli biznes yuritish bo‘yicha ko‘p millatli korxonalar uchun qo‘llanmasi esa korxonalarning inson huquqlari, mehnat munosabatlari, atrof-muhit, korrupsiyaga qarshi kurash va iste’molchilar manfaatlariga oid mas’uliyatini kengroq yoritadi.

Mazkur hujjatlar xalqaro amaliyotda muhim mezon vazifasini bajarayotgan bo‘lsa-da, ularning yumshoq huquq (soft law) xususiyati bevosita majburiy ijro mexanizmlarining cheklanganligini anglatadi. Shu nuqtayi nazardan, Yevropa Ittifoqining 2024-yildagi Korporativ barqarorlik bo‘yicha tegishli tekshiruv direktivasi xalqaro tartibga solishdagi muhim bosqich sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu yondashuv yirik korxonalardan o‘z faoliyati va qiymat zanjirlarida inson huquqlari hamda atrof-muhitga doir salbiy ta’sirlarni aniqlash, oldini olish va kamaytirish choralarini ko‘rishni talab etishga qaratilgan.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, AQSh va Buyuk Britaniya korporativ boshqaruvining aksiyadorlar manfaatlariga ustuvor ahamiyat beruvchi modeli bilan Germaniyaning manfaatdor tomonlar ishtirokiga asoslangan ikki pog‘onali boshqaruv modeli o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud. Germaniya tajribasida yirik kompaniyalarning kuzatuv kengashida xodimlar vakilligining ta’minlanishi korporativ qarorlar qabul qilishda manfaatlar

muvozanatini kuchaytiradi. Shu bilan birga, Buyuk Britaniya sudlarining Vedanta Resources v Lungowe (2019) hamda Okpabi v Royal Dutch Shell (2021) ishlari bosh kompaniyaning sho‘ba korxona faoliyatiga amalda aralashuvi va nazorati mavjud bo‘lgan holatlarda javobgarlik masalasini kengroq baholash mumkinligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston qonunchiligining holati va mavjud muammolar

O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatining asosiy huquqiy negizini 2019-yil 25-dekabrdagi O‘RQ-598-son “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun, aksiyadorlik jamiyatlari va mas’uliyati cheklangan jamiyatlarga oid korporativ qonunchilik, shuningdek, raqobat va xalqaro tijorat arbitrajiga oid normalar tashkil etadi. Ushbu huquqiy asoslar xorijiy investorlar uchun muayyan kafolatlarni belgilaydi hamda korporativ faoliyatning tashkiliy-huquqiy shakllarini tartibga soladi. 2025-yilda Fuqarolik kodeksiga korporativ shartnomalarga oid normalarning kiritilishi ham aksiyadorlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy aniqligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim qadamdir.

Biroq dissertatsiya doirasidagi tahlil milliy qonunchilikda “transmilliy korporatsiya” tushunchasi alohida huquqiy kategoriya sifatida aniq belgilanmaganini ko‘rsatadi. Amaldagi yondashuv, asosan, O‘zbekistonda ro‘yxatdan o‘tgan alohida yuridik shaxsni tartibga soladi. Bunda uning xalqaro korporativ guruh tarkibidagi o‘rni, bosh kompaniyaning nazorat darajasi, guruh ichidagi bitimlar, benefitsiar mulkdorlik va transchegaraviy moliyaviy oqimlar yetarlicha yaxlit ko‘rib chiqilmasligi mumkin. Shuningdek, inson huquqlari va atrof-muhitga oid majburiy due diligence talablarini, transfer narxlari bo‘yicha nazoratni hamda korporativ guruh doirasidagi javobgarlikni yanada takomillashtirish zarurati mavjud.

Investitsiya nizolarini hal etish borasida Toshkent xalqaro arbitraj markazi (TIAC) muhim institutsional mexanizm hisoblanadi. Xalqaro tijorat arbitraji, 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasi va investitsiyalarni himoya qilishga oid xalqaro bitimlar investorlar uchun nizolarni hal etishning qo‘shimcha imkoniyatlarini yaratadi. Shu bilan birga, arbitraj qarorlari va xorijiy sud hujjatlarini ijro etish amaliyotini takomillashtirish, sudyalar hamda huquqshunoslarning xalqaro arbitraj sohasidagi malakasini oshirish dolzarb vazifa bo‘lib

qolmoqda.

Milliy qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha takliflar

O‘tkazilgan qiyosiy tahlil asosida, avvalo, “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunning 3-moddasiga “transmilliy korporatsiya” tushunchasining funksional huquqiy ta’rifini kiritish maqsadga muvofiq. Bunda faqat aksiyadorlik yoki mulkiy ishtirok mezonlari bilan cheklanmasdan, boshqaruv, nazorat va iqtisodiy faoliyatning transchegaraviy xususiyatlari ham inobatga olinishi lozim. Bu yondashuv sho‘ba korxonalar, affillangan subyektlar, qo‘shma korxonalar va shartnomaviy nazorat munosabatlarini ham qamrab olish imkonini beradi.

Ikkinchidan, yirik transmilliy korporatsiyalar uchun inson huquqlari va atrof-muhitga oid tegishli tekshiruv talablarini bosqichma-bosqich joriy etish taklif etiladi. Bunday majburiyatlar korxonalarning o‘z faoliyati bilan bir qatorda ta’minot zanjiridagi xavflarni aniqlashi, baholashi, oldini olishi va aniqlangan salbiy oqibatlarni bartaraf etish choralarini ko‘rishini nazarda tutishi kerak. Talablarni korxonalarning hajmi, faoliyat sohasi va xavf darajasiga mutanosib belgilash ortiqcha ma’muriy yukning oldini olishga yordam beradi.

Uchinchidan, transfer narxlari qoidalarini OECD standartlariga muvofiq takomillashtirish, o‘zaro bog‘liq shaxslar o‘rtasidagi bitimlarda bozor tamoyiliga rioya etilishini nazorat qilish hamda tegishli hujjatlarni yuritish talablarini aniqlashtirish zarur. To‘rtinchidan, minoritar aksiyadorlar va boshqa manfaatdor tomonlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish, korporativ axborotning shaffofligini oshirish hamda korporativ guruh ichidagi nazorat va javobgarlik munosabatlarini aniqroq tartibga solish lozim.

Beshinchidan, investitsiya va korporativ nizolar bo‘yicha ixtisoslashgan sudlov mexanizmlarini rivojlantirish, TIACning institutsional salohiyatini mustahkamlash va xalqaro arbitraj qarorlarini ijro etish amaliyotini takomillashtirish muhimdir. Oltinchidan, mahalliy kompaniyalarning xalqaro qiymat zanjirlariga qo‘shilishi, korporativ boshqaruv standartlarini o‘zlashtirishi va xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan rag‘batlantirish choralarini ishlab chiqish lozim. Ushbu takliflar JSTga a’zo bo‘lish jarayoni va “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi doirasidagi islohotlar bilan uyg‘un holda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, transmilliy korporatsiyalar faoliyatini samarali huquqiy tartibga solish investitsiyalarni jalb etish va investorlar huquqlarini himoya qilish bilan bir qatorda, korporativ hisobdorlik, inson huquqlari, ekologik xavfsizlik va adolatli soliqqa tortish talablarini ham qamrab olishi kerak. O‘zbekiston qonunchiligida xorijiy investitsiyalar uchun muhim kafolatlar shakllangan bo‘lsa-da, transmilliy korporativ guruhlarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi maxsus huquqiy mexanizmlarni rivojlantirish zarur. TMKning huquqiy ta’rifini belgilash, majburiy due diligence talablarini bosqichma-bosqich joriy etish, transfer narxlari nazoratini kuchaytirish va nizolarni hal etish institutlarini takomillashtirish milliy korporativ huquqning xalqaro standartlarga yaqinlashishiga xizmat qiladi. Bunda tartibga solishning asosiy maqsadi biznes faoliyatiga ortiqcha to‘siq yaratish emas, balki investorlar va jamiyat manfaatlari o‘rtasida barqaror muvozanatni ta’minlaydigan aniq, shaffof va prognoz qilinadigan huquqiy muhitni shakllantirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. United Nations. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations “Protect, Respect and Remedy” Framework. UN Doc. HR/PUB/11/04, 2011.

2. OECD. Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct. Paris: OECD Publishing, 2023.

3. OECD. Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct. Paris: OECD Publishing, 2018.

4. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence.

5. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrdagi O‘RQ-598-son “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.

6. O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 6-maydagi O‘RQ-370-son “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni.

7. Vedanta Resources PLC v Lungowe [2019] UKSC 20.

8. Okpabi and others v Royal Dutch Shell Plc and another [2021] UKSC 3.

